

دوفصلنامه علمی- تخصصی «پژوهش جوانان، فرهنگ و جامعه»

شماره پنجم، پاییز و زمستان ۱۳۸۹: ۷۵-۹۹

تاریخ دریافت: ۱۳۸۹/۰۹/۲۱

تاریخ پذیرش: ۱۳۸۹/۱۲/۲۳

تعامل در فضای سایبر و تأثیر آن بر هویت دینی جوانان (تحلیلی دربارهٔ نتایج یک پیمایش در دانشگاه کردستان)

* مریم احمدپور

** امید قادرزاده

چکیده

دین به منزلهٔ پدیده‌ای پویا، مهم‌ترین رکن هویت فرهنگی در جامعهٔ درحال گذار ایران است و نقش مهمی در شکل‌دهی به هویت جوانان دارد. فضای سایبر، ارزش‌های اجتماعی را متحول ساخته است و دگرگونی گسترده‌ای را در شیوه‌های شکل‌گیری هویت دینی افراد و گروه‌ها به وجود آورده است. دانشجویان از گروه‌های مرجع کشور هستند و در دانشگاه با دسترسی به فناوری‌های نوین ارتباطی مانند سایت‌های اینترنتی، چت روم‌ها، گروه‌های مباحثه‌ای آنلاین و... امکان آشنایی و گسترش میدان تعاملاتی آنها فراهم می‌شود. این مقاله در پی بررسی تأثیرات فضای سایبر بر هویت دینی دانشجویان دانشگاه کردستان است. در این باره استدلال اصلی مقاله حاضر این است که تعامل در فضای سایبر موجب تضعیف هویت دینی دانشجویان می‌شود. پژوهش حاضر به روش پیمایشی و با استفاده از پرسشنامه و دربارهٔ ۴۰۰ نفر از دانشجویان دانشگاه کردستان انجام گرفته است. یافته‌ها حاکی از آن است که هویت دینی در تعامل با فضای سایبر تضعیف می‌شود و با افزایش میزان مصرف و دسترسی به اینترنت از برجستگی هویت دینی نزد دانشجویان کاسته می‌شود. در میان ابعاد و شاخص‌های هویت دینی، فضای سایبر بیشترین تأثیر را بر ابعاد پیامدی و تجربی و کمترین تأثیر را بر بعد شناختی داشته است.

واژه‌های کلیدی: تعامل، هویت دینی، فضای سایبر، دانشجویان، جوانان.

مقدمه

جهانی شدن پدیده‌ای است که بر جوانب گوناگون زندگی فرهنگی، از جمله هویت مردم اثرگذار است (استرمکویست و مانکن، ۲۰۰۰: ۶-۲۱). زمینه‌ساز جهانی شدن، پیشرفت فناوری ارتباطات بوده است (قریشی، ۱۳۸۱: ۴۳). ظهور «صنعت جهانی ارتباطات» موجب ارتباطات همزمان و ظهور «فضای واحد ارتباطی» شده است (عاملی، ۱۳۸۸: ۸-۵). گسترش فزاینده و هرچند ناموزون اینترنت، ماهواره و فناوری‌های دیجیتال امکان ارتباط فوری را در بخش‌های وسیعی از دنیا فراهم کرده است (هلد و مک گرو، ۱۳۸۲: ۳۷). فناوری‌های نوین ارتباطی - اطلاعاتی با فراهم آوردن امکان پیدایی جامعه شبکه‌ای، به افراد و جوامع در قالب‌های تازه، هویت‌های تازه بخشیده‌اند (کاستلز، ۱۳۸۰: ۲۰). گسترش فناوری‌های جدید با شکل‌گیری فضاهایی مجازی همراه شده است؛ فضاهایی با هویت و کارکردی متفاوت از فضاهای ملموس گذشته که ارزش‌ها، مفاهیم و باورهای گذشته را به نحوی بازنویسی می‌کنند (بودریارد، ۱۳۸۳: ۱۶). در جهان مجازی، انسان با سرزمینی بی‌مرز و چندفرهنگی و درعین حال برخوردار از فضای واحد مواجه است (عاملی، ۱۳۸۲: ۱۴۴). اینترنت، مرزهای سنتی و فرضی جغرافیایی و زمانی را درهم شکسته و انسان را از بند مرزها رها ساخته است (منتظر قائم و تاتار، ۱۳۸۴: ۲۲۴). جوانان بیشترین کاربران اینترنت هستند (بولن و هاره، ۲۰۰۰: ۵؛ کوو، ۲۰۰۵: ۳۴). استفاده از اینترنت اثرهای عمیقی بر ارزش‌های جوانان گذاشته و موجب شده است تا به نیازهایی که قبلاً خانواده پاسخ می‌داد، امروزه از سوی این رسانه جدید جواب داده شود (ربیعی، ۱۳۸۷: ۱۶). اینترنت و دیگر فناوری‌های اطلاعاتی، دنیا را مجبور به پذیرش خود کرده‌اند (فریدمن، ۲۰۰۸). در این میان غرب با بهره‌گیری از فناوری‌های مختلف از جمله اینترنت و ماهواره و عرضه آن به کشورهای دیگر، در مسیر سردمداری تمدن اطلاعاتی قرار گرفته است و از رهگذر یکپارچه‌سازی ارزشی، فرهنگ استعلایی خود را بر دیگر کشورهای جهان می‌گستراند (هانتینگتون، ۱۹۹۲؛ امین، ۱۹۹۶). در جامعه امروز ایرانی نیز، چت‌روم‌ها یا میدان‌های چندکاربردی، وضعیت جدیدی را برای کاربران فراهم کرده و مرزهای تازه‌ای را در شکل‌گیری خرده فرهنگ‌ها، ارزش‌ها و هویت جوانان پدید آورده‌اند. گمنامی، سرعت ارتباطات و سیال بودن آن، پیامدهای گسترده‌ای برای الگوهای ارتباطی و دوست‌یابی جوانان ایرانی داشته است. ارتباطات اینترنتی در محیط‌های چت، ضمن آنکه روابط غیروابسته به زمان و مکان را تقویت کرده و به محملی برای جست‌وجو و ارضای کنجکاو‌های جوانان نیز تبدیل شده است (ذکایی، ۱۳۸۳: ۲-۳). مسئله اصلی پژوهش حاضر، چگونگی و چرایی هویت دینی در فضای سایبر است. فضای سایبر، بهترین موقعیت برای ابراز عقاید افراد، فارغ از ملاحظات دنیای واقعی است (سولر، ۲۰۰۷). فضای سایبر در مقایسه با تعامل رودررو، فرصت‌های بسیاری را برای تعبیر و تفسیر، پندار و پنداشت‌های دو

طرف تعامل فراهم می‌کند (استون، ۸۲۱۹۹۱-۱۱۵). شرکت در اجتماعات مجازی از فشارهای ناشی از وفق دادن خود با انتظارات گروهی در دنیای واقعی می‌کاهد و آزادی بیشتری را در جهت تحقق خود ایده‌آل، و تعامل با دیگران به فرد می‌دهد (گودوین، ۲۰۰۴: ۱۰۳-۱۰۷؛ رینگولد، ۱۹۹۳). هویت مجازی فرد را از محدودیت‌ها رها می‌کند و جنبه‌های متفاوت او را که پیش از این قادر به نشان دادن آنها نبود، تقویت می‌کند (کیا، ۲۰۰۷: ۱۳). در دوره جدید که اینترنت و ارتباطات الکترونیک در جامعه سیطره دارند، این اجتماعات مجازی هستند که هویت افراد را می‌سازند (پاستر، ۱۳۷۷: ۶۸-۶۹). دین، یکی از عناصر هویتی انکارناپذیر در جامعه ماست (نیک‌پی و دیگران، ۱۳۸۰: ۹). امروزه دین بخش مهمی از اینترنت شده و افراد در فضای سایبر با دین زیست می‌کنند. عصر اطلاعات برای تمام ادیان و نیز سازمان‌ها و نهادهای غیردینی و الحادی، عبادت مجازی، نمازهای مجازی و محافل گفت و شنود را فراهم کرده است (رضایت، ۱۳۸۵: ۶۱). علاوه بر آثار هویتی اینترنت بر جوانان و دانشجویان، فضای سایبر و اینترنت، آرام آرام کارکرد برخی حوزه‌ها را تحت تأثیر قرار داده است؛ برای مثال اینترنت توانسته است در حوزه دین وارد شود و با وجود مخالفت‌های برخی نهادهای سنتی در خصوص رواج اینترنت، امروزه شاهد هستیم که برخی از مراجع و روحانیون حوزه علمیه دارای وبلاگ‌ها و وبسایت‌های رسمی هستند (ربیعی، ۱۳۸۷: ۲۰). رواج ارزش‌های گوناگون، قرار گرفتن در معرض اندیشه‌ها و گرایش‌های مختلف، از جمله عوامل اثرگذار بر هویت دینی دانشجویان است. گسترش فناوری‌های اطلاعاتی و شبکه‌های ماهواره‌ای، گسترش راه‌های ارتباطی و رشد شهرنشینی از پدیده‌های اخیر هستند که به نظر می‌رسد به تغییرات عمده‌ای در ارزش‌ها و نگرش‌ها و شیوه‌های زندگی افراد منجر گشته و تغییرات هویتی را در جوانان و دانشجویان ایجاد کرده‌اند (رفعت‌جاه و شکوری، ۱۳۸۷: ۱). فعالیت‌های اساسی در دانشگاه به طور عمیقی از فناوری‌های جدید ارتباطی و اطلاعاتی^۱ تأثیر پذیرفته است. فناوری، تعامل در میدان‌های چندکاربردی^۲، فضای هوشمند^۳، و بزرگراه‌های اطلاعاتی^۴ این امکان را به آموزش عالی داده است تا علاوه بر غلبه بر مکان و زمان، یافته‌های خود را نیز در زمان و مکان توسعه دهد (دیولین، ۲۰۰۲: ۶۹). دانشجویان در زمره بزرگ‌ترین طیف مخاطبان و فعالان در فضای سایبر و اینترنت و جزء لاینفک و اصلی آن به‌شمار می‌آیند (ذکایی و خطیبی، ۱۳۸۴). دانشجویان در فضای دانشگاه به دلیل وجود امکانات برای استفاده از رایانه و اینترنت، با فضای سایبر آشنا می‌شوند و این فضا، جهت‌گیری‌های شناختی، عاطفی و عملی آنها را تحت‌الشعاع خود قرار می‌دهد. چنین فضایی موجب شده است تا در اوضاع کنونی پرداختن به موضوع هویت

-
1. ICTS
 2. Multi-User Domains
 3. cyberspace
 4. Information Superhighway

دینی دانشجویان کاربر اینترنت و عوامل اثرگذار بر تغییرات آن، به موضوعی درخور توجه و واجد اهمیت مبدل شود. با لحاظ نمودن اوضاع و رویدادهای جدید، این سؤال مطرح می‌شود که در وضعیت کنونی احساس تعلق، تعهد و وفاداری دانشجویان کاربر اینترنت نسبت به هویت دینی چگونه است؟ تعامل در فضای سایبر چه تأثیری بر هویت دینی دانشجویان بر جای می‌گذارد؟

مطالعات تجربی

در منابع تجربی به آثار، تبعات و الزامات توسعه فناوری‌های نوین ارتباطی و اطلاعاتی نظیر اینترنت به مثابه یکی از ابعاد جهانی‌شدن فرهنگ بر هویت دینی توجه شده است. از جمله این آثار می‌توان به مطالعات تجربی جلیلی فیروزی (۱۳۸۵)، کچوئیان (۱۳۸۷)، اسپرودر، هزر و ام‌لی (۱۹۹۹)، داوسن (۲۰۰۰)، کمپل (۲۰۰۶) و خالد (۲۰۰۷) اشاره نمود.

جلیلی فیروزی (۱۳۸۵) در پایان نامه خود با عنوان «بازنمایی هویت دینی در فضای مجازی»، درصدد دستیابی به برخی تأثیرات اجتماعی حضور در فضای مجازی و استفاده از اینترنت به مثابه یکی از فناوری‌های جدید ارتباطی، بر هویت فرد کاربر است. در بخش نظری این تحقیق به طور مشخص به نظریه‌های موجود حول سه محور، هویت و نظریه‌های اجتماعی مربوط به آن، هویت دینی و رویکردهای مربوط به آن، و فضای سایبر و نظریه‌های اجتماعی مربوط به آن پرداخته شده است. در بخش عملی نیز با بهره‌گیری از دو روش کمی و کیفی به آزمون فرضیات پرداخته است. براساس نتایج این پژوهش، ضعف یا قوت عملکرد نهادهای دینی در فضای واقعی در میزان گرایش جوانان به استفاده از فضای مجازی اثرگذار است. از آنجا که در فضای مجازی، ساخت ارتباطات دینی بیشتر اقناعی و الگوی ارتباطی گزینشی است، حذف حضور فیزیکی سبب می‌شود ارتباط دینی از یک ارتباط عمودی به یک ارتباط افقی تبدیل شود که به این ترتیب ساخت ارتباطات سنتی ما تحت تأثیر قرار می‌گیرد و متناسب با ارزش‌های دینی، فهم ما از دین را هم تغییر می‌دهد و این مسئله می‌تواند حداقل در کوتاه‌مدت بحران‌زا باشد.

کچوئیان (۱۳۸۷) در کتاب خود با عنوان «نظریه‌های جهانی‌شدن و دین»، به بررسی انتقادی دیدگاه‌های مختلفی می‌پردازد که نظریه‌های جهانی‌شدن در مواجهه با دین و جنبش‌های دینی مطرح کرده‌اند. هدف او این است که ضمن بازنمایی پیشینه تاریخی نظریه جهانی‌شدن و روشن‌سازی پیوند آن با زمینه‌های متحول تجدد و سرمایه‌داری، رویکرد جهت‌دار نسبت به دین و جنبش‌ها و موانع معرفتی آن در فهم درست جهان معاصر به ویژه پدیده‌های دینی در معرض دید و بحث گذاشته شود. این کار را همزمان می‌توان به مثابه انتقادی به نظریه‌پردازی در علوم اجتماعی سکولار نیز قرائت کرد. چرا که در برخورد انتقادی با نظریه‌ها عمدتاً بر اساس نقد

درونی و توجه به نقصان‌ها، غفلت‌ها یا جهت‌گیری‌های تورش‌دار آنها در مطالعه دین و پدیده‌های دینی انجام گرفته است.

اسچرودر، هزر و ام‌لی (۱۹۹۹) در مقاله تحقیقی خود تحت عنوان «مقدس و مجازی: دین در واقعیت مجازی چند کاربری»، تعامل اجتماعی میان شرکت‌کنندگان در مراسم کلیسا در محیط واقعیت مجازی چند کاربری آن‌لاین را می‌کاوند. همچنین برخی از مشخصه‌های اصلی اجتماعات عبادی را در جهان مجازی با محوریت دینی و شکل‌هایی که این اجتماعات را از دیگر جهان‌های مجازی مجزا می‌سازند بررسی می‌کنند. سپس برخی از موضوعات پژوهشی مربوط به علم اخلاق و روش‌هایی که در مطالعه رفتار آن‌لاین در جهان‌های مجازی مطرح‌اند را بررسی می‌کنند. این مقاله همچنین تبادل متون میان شرکت‌کنندگان در مراسم کلیسای مجازی را بیان می‌کند و برخی از روش‌های عرضه متون مجازی در مقایسه با متون متداول در مراسم کلیسا را ذکر می‌کند. سرانجام، مقاله به برخی معانی ضمنی‌ای که خارج از درک ما از رابطه میان تعامل در جهان واقعی و جهان مجازی هستند، می‌پردازد.

داوسن (۲۰۰۰) در مقاله پژوهشی خود تحت عنوان «بررسی دین در فضای سایبر: مسائل و راه‌حل‌ها»، به مطالعه دین در فضای سایبر می‌پردازد. او معتقد است برای مطالعه دین آن‌لاین نیاز به تثبیت درک مسائل برجسته شده با جامعه‌شناسی فراگیر اینترنت است. به ویژه هنگامی که بحث تأثیر اینترنت بر فرایند شکل‌گیری هویت و امکان بالقوه ایجاد جوامع مجازی مطرح می‌شود که در آن صورت نیاز به مطالعه و بررسی بیشتر در این زمینه است. وی سپس رئیس کلی این تعاملات و ارتباطات را با توجه به بحث درباره سه ارتباط و تعامل ویژه جامعه‌شناسی دین مجازی عرضه می‌کند که عبارت‌اند از: شرکت و دخالت اینترنت به منظور جذب نیروی دینی، تضادها و اقتدار دینی، و وساطت و میانجیگری تجربه دینی. سرانجام با بررسی خطوط احتمالی معاضدت میان زندگی در جامعه مدرن اخیر، اینترنت، و تغییر معاصر در حساسیت‌های دینی در جوامع پیشرفته غربی بحث را به پایان می‌برد.

کمپل (۲۰۰۶) در مقاله تحقیقی خود تحت عنوان «دین و اینترنت»، به مطالعه دین آن‌لاین می‌پردازد. او پنج بخش برای مقاله‌اش در نظر گرفته است و معتقد است این پنج قسمت برای بررسی دین آن‌لاین اهمیت اساسی دارند. اول اینکه، ضمن بیان تاریخچه‌ای مختصر از استفاده دینی از اینترنت، بر تنوع سنت‌ها و گروه‌های دینی گوناگون که به صورت آن‌لاین در تعامل با هم هستند، تمرکز می‌کند. دوم، به توصیف و تبیین برخی شکل‌های متداول دین که به طور آن‌لاین فعال هستند، می‌پردازد. سوم، جزئیات رویکردها و چشم‌اندازهای متفاوتی که به بررسی دین آن‌لاین پرداخته‌اند، را نقد و بررسی قرار می‌کند و می‌کوشد به طبقه‌بندی برخی از این پژوهش‌ها

بپردازد. چهارم، محور این مقالات را معرفی می‌کند و بر موضوعات فراگیر و متداولی که در این دهه به مطالعه دین آنلاین برای مطالعات خاص پژوهشی پرداخته‌اند تأکید می‌کند و سرانجام، به اختصار به عرصه‌ها و حوزه‌های جاری را که در تحقیقات آینده به آنها نیاز است می‌پردازد.

خالد (۲۰۰۷) در مقاله پژوهشی خود تحت عنوان «جهانی‌شدن و دین»، چند هدف اساسی را دنبال می‌کند. او ابتدا تعریفی از اوضاع جهانی‌شدن عرضه می‌کند. سپس، به طور جدی درباره رابطه میان جهانی‌شدن و دین، از طریق مطالعه تأثیرات متقابل و پیامدهای مثبت و منفی این دو بر یکدیگر، بحث می‌کند. سرانجام، درباره رابطه دین و جهانی‌شدن هم از منظر دین به ویژه اسلام و هم از نظر نکات مثبتی که برای ایجاد یکنواختی درون فرایند جهانی‌شدن تعیین کننده‌اند، صحبت می‌کند.

در خصوص نقد دیدگاه‌ها و آثار تجربی مورد توجه در این پژوهش می‌توان گفت که اکثر این منابع هویت دینی را مفهومی بدیهی در نظر گرفته‌اند؛ بنابراین تعریف دقیقی از آن بیان نکرده‌اند. نظریه‌های استفاده شده در این منابع با موضوع مورد بررسی سنخیت دارند؛ چرا که هویت را تبیین کرده‌اند و از نظریه‌هایی استفاده شده است که ارتباط هویت، جهانی‌شدن و فضای سایبر را تبیین کرده‌اند. در اغلب این مطالعات الگوی نظری که متغیرهای تحقیق را تحلیل کند طراحی نشده است. این مطالعات نتیجه‌گیری دقیقی از کار خود بیان کرده‌اند ولی در زمینه عرضه راهکار و پیشنهاد و راهی که پیش‌روی تحقیق‌های بعدی در این زمینه باشد، ضعیف هستند. با توجه به اینکه تمام این منابع هویت را متغیر وابسته در نظر گرفته‌اند و به هویت صبغه‌ای دینی بخشیده‌اند، ما نیز در تحقیق حاضر هویت دینی را متغیر وابسته در نظر گرفته‌ایم و با توجه به منابع موجود، به ابعاد پنجگانه شناختی، مناسکی، تجربی، اعتقادی و پیامدی به مثابه ابعاد هویت دینی توجه می‌کنیم. از طرفی نیز در منابع مزبور، جهانی‌شدن و فضای سایبر (اینترنت) متغیر مستقل در نظر گرفته شده و با استفاده از نظریه‌های سطح خرد رابطه آن با متغیر وابسته تبیین شده است. براین اساس در پژوهش حاضر، تعامل در فضای سایبر متغیر مستقل در نظر گرفته شد و ارتباط آن با متغیر وابسته سنجش شد.

مطالعات نظری

هویت در زمره موضوعاتی است که در نظریه‌ها و دیدگاه‌های گوناگون جامعه‌شناختی به دلیل پیوند با پدیده‌های فراگیری نظیر بازنمایی، آگاهی، عضویت و تعلق جمعی، انسجام اجتماعی، نمادگرایی و معنا که تعیین کننده جهت‌گیری‌های شناختی، عاطفی و عملی افراد است مورد توجه ویژه‌ای قرار گرفته و به شیوه‌های متفاوتی درباره آن مفهوم‌سازی شده است. به همین جهت، اشتغال نظری و عملی به هویت، به مشخصه اصلی آثار نظری و تجربی جامعه‌شناسی در

دوران معاصر مبدل شده است (تایلور و اسپنسر^۱، ۲۰۰۴: ۱۰۹). از طرفی نیز، مدرنیته به مثابه بستر هویت جدید، پس از ظهور خود، با ایجاد نگرش جدیدی از جهان و انسان و رابطه بین آن دو، سودای ترسیم هویت فرهنگی جدیدی را به جای هویت فرهنگی قدیم در سر داشت که در قدم اول، نقش سنت و مذهب را در هویت فرهنگی جدید انسان‌ها نفی کرد (اشرفی، ۱۳۸۰: ۷). بنابر آنچه گفته شد و برای دستیابی به چارچوب نظری مناسب، آن دسته از دیدگاه‌ها و نظریه‌هایی که تلاش نموده‌اند تا هویت دینی را در چارچوب مفاهیمی همچون جهانی شدن، جامعه شبکه‌ای، فضای سایبر و اینترنت مفهوم‌سازی نمایند با رجوع سازمان یافته به متون علمی گردآوری شده است. در این بخش به مهم‌ترین آنها پرداخته شده، زمینه برای تدوین قالب نظری متناسب با مسئله تحقیق آماده می‌گردد.

کاستلز معتقد است: زندگی امروز ما در عمده‌ترین وجوه خود با دو جریان متضاد جهانی شدن و هویت شکل می‌گیرد و در دهه‌های پایانی قرن بیستم این موج‌های نیرومند هویت‌هاست که جهان ما را به لرزه درآورده است. بنیادگرایان دینی، ملی‌گرایان، محلی‌گرایان، طرفداران حقوق زن و مدافعان محیط زیست، فاعلان نوظهور عصر اطلاعات هستند که امروزه سنگر مبارزه با جهانی شدن را برپا داشته‌اند (کاستلز، ۱۳۸۰: ۴۳۲). برداشت کاستلز از هویت، عبارت است از فرایند معناسازی براساس یک ویژگی فرهنگی یا مجموعه به هم پیوسته‌ای از ویژگی‌های فرهنگی که بر منابع معنایی دیگر اولویت داده می‌شود. وی معتقد است هویت‌ها برساخته می‌شوند و این فرضیه را مطرح می‌کند که به طور کلی اینکه چه کسی و به چه منظوری هویت را برمی‌سازد تا حد زیادی تعیین کننده محتوای نمادین هویت مورد نظر و معنای آن برای کسانی است که خود را با آن یکی می‌دانند یا خود را بیرون از آن تصور می‌کنند. کاستلز بنیادگرایی دینی را مهم‌ترین منبع هویت‌ساز در عصر اطلاعات می‌داند و معتقد است، در عصر اطلاعات شاهد پیدایش هویت‌های نیرومند مقاومت هستیم که در بهشت‌های برادری سنگر می‌گیرند و در برابر امواج جهانی و فردگرایی رادیکال ایستادگی می‌کنند. آنها جماعت‌های خود را حول ارزش‌های سنتی، خدا، ملت و خانواده می‌سازند. در عصر اطلاعات، جماعت‌های دینی ممکن است به نهضت‌های دینی بنیادگرایی تبدیل شوند که هدف آنها تجدید بنای اخلاق در جامعه، استقرار مجدد ارزش‌های جاوید الهی، و تبدیل کل جهان، یا حداقل همسایگان نزدیک، به اجتماع مومنان، و بدین ترتیب پایه‌ریزی جامعه‌ای نوین است. لذا می‌توان جنبش‌های دینی را تظاهر گونه‌ای از هویت به نام «هویت مقاومت» در برابر تحریم اجتماعی حاصل از جهانی شدن دانست (همان: ۴۲۷).

گیدنز نیز همانند کاستلز معتقد است با فرایند جهانی شدن و شکل‌گیری فضای سایبر نوعی

تعامل میان هویت و جامعه شکل می‌گیرد. به عقیده او، در مدرنیته متأخر، هویت شخصی به صورت رفتارهایی جلوه‌گر می‌شود که به طور بازتابی به وجود می‌آیند. «هویت» در واقع همان چیزی است که فرد به آن آگاهی دارد و باید به طور مداوم و روزمره آن را ایجاد کند و در فعالیت‌های بازتابی خویش از آن حفاظت و پشتیبانی کند. این تصویر بازتابی از خویش، که بر روایت‌های زندگی‌نامه‌وار منسجم و همواره قابل تجدید نظر استوار است، در تار و پود انتخاب‌های متعدد و برآمده از نظام‌های مجرد جای می‌گیرد. در عصر جدید، دنیای تجدد به طرز عمیقی در قلب هویت و احساسات شخصی نفوذ می‌کند. هویت شخصی برای ما شکل‌دهنده مسیری است که باید آن را طی مدتی که «طول عمر» نامیده می‌شود از لابه‌لای قرارگاه‌های نهادین تجدد بپیماییم. مدرنیته پدیده‌ای ذاتاً جهانی است و جهانی‌شدن فعالیت‌های اجتماعی که ارمغان عصر تجدد است از پاره‌ای لحاظ توسعه پیوندهای اصیل میان-جامعه‌ای محسوب می‌گردد (گیدنز، ۱۳۸۷: ۱۵-۸۱). تعریف جهانی‌شدن از نظر گیدنز چنین است: «فرایند به هم‌پیوستن وابستگی روزافزون ما». به اعتقاد گیدنز جهانی‌شدن فرایندی تناقض‌آمیز و نابرابر و سرشار از خطر و فرصت است (گیدنز، ۱۳۸۴: ۲۴-۹۰). در عصر پیشامدرن باورهای مذهبی به تجربه رویدادها و موقعیت‌ها اعتماد تزریق می‌کردند ولی با رشد نهادهای اجتماعی مدرن، میان اعتماد و مخاطره، نوعی تعادل برقرار شد (گیدنز، ۱۳۸۷: ۷۶). با ورود به عصر جهانی‌شدن، بیشتر موقعیت‌های زندگی، با دین به صورت نفوذ حاکم بر زندگی روزانه، سازگاری ندارند. کیهان‌شناسی مذهبی جایش را به دانش بازانديشانه سازمان داده شده و تحت تسلط مشاهده تجربی و اندیشه منطقی داده است، دانشی که بر فناوری‌های مادی و اصول اجتماعی استوار است. دین و سنت همیشه پیوند نزدیکی با هم داشته‌اند و بازانديشی مختص زندگی اجتماعی مدرن که مغایرت مستقیم با سنت دارد، سنت را بیشتر از دین تضعیف کرده است. لذا می‌توان پذیرفت که جهانی‌شدن، موجب تأثیر رو به کاهش دین و سنت شده است (گیدنز، ۱۳۸۴: ۱۳۰).

از دیگر نظریه‌پردازان این حوزه، جان تاملینسون است که نسبت به گیدنز و کاستلز، دیدگاهی نسبتاً خوش‌بینانه‌تر دارد. او معتقد است که هویت بیشتر محصول جهانی‌شدن است تا قربانی آن. به عقیده او، مفهوم هویت در قلب تصورات فرهنگی معاصر ما جای گرفته است. حرکت به سمت جهانی‌شدن، مبتنی بر رشد سریع رسانه‌ها و فناوری‌های ارتباطی است. تاملینسون هویت را یکی از ابعاد قابل توجه زندگی اجتماعی نهادی شده در مدرنیته و محصول ایجاد و ابقاء تعمدی فرهنگ از طریق رسانه‌ها می‌داند. هویت راهی خاص و مدرن برای سازمان‌دهی تجربه فرهنگی است. جهانی‌شدن در حقیقت هویت را ایجاد می‌کند. مدرنیته، قبل از هرچیز به معنای انتزاع اعمال اجتماعی و فرهنگی از بافت‌های خاص محلی و نهادی کردن و

تنظیم آنها براساس زمان و مکان است. اعمال فرهنگی شامل اموری است که ما از طریق آن تعلق و وابستگی به یک مکان یا جمعیت را تصور می‌کنیم. چارچوب تصویری که از این طریق ایجاد می‌شود همان هویت فرهنگی است؛ یعنی تعاریف شخصی و جمعی بر پایه تمایزهای خاص، که اغلب از سیاست‌هایی مانند جنسیت، طبقه اجتماعی، دین، و ملیت اثر پذیرفته است. جهانی شدن، ویژگی‌های نهادی مدرنیته را در حالی در میان همه فرهنگ‌ها گسترش می‌دهد که تا پیش از آن دارای تعلقات خاص‌تر، نیمه تمام‌تر و با حفاظت اجتماعی کمتری بوده‌اند. این امر، مهم‌ترین تأثیر فرهنگی جهانی شدن به شمار می‌رود. تجربه فرهنگی به روش‌های مختلف از وابستگی سنتی خود به محلیت‌های خاص فاصله می‌گیرد. یکی از راه‌های درک این مطلب، فکر کردن به این واقعیت است که مکان‌هایی که ما در آن زندگی می‌کنیم، بر اثر ارتباطات ناشی از جهانی شدن به شکل فزاینده‌ای نفوذ پذیر شده‌اند. مشهودترین نمونه این نوع نفوذپذیری محلی، تعامل ما با رسانه‌های جهانی و فناوری‌های ارتباطی است. ازدیاد موقعیت‌های هویتی در جهانی شدن می‌تواند چالش‌هایی را پیش روی برتری هویت ملی که قدرتمندترین نیروی الزام‌آور مدرنیته است، قرار دهد. مهم‌ترین چالش‌ها یعنی خشونت و آشوب‌های ناشی از رویارویی‌های دینی و مذهبی با دولت-ملت‌ها دارای قدرت تخریب سریع‌تری هستند (تاملینسون، ۱۳۸۷: ۱۵۵-۱۴۰). در ادامه، تاملینسون درباره فرهنگ جهانی صحبت می‌کند و بر آن است که تاکنون چنین فرهنگی به وجود نیامده است. او معتقد است ایده منطقه‌زدایی چیزی شبیه یک وضع فرهنگی عام است که از گسترش مدرنیته جهانی سرچشمه می‌گیرد. وجه مشخصه منطقه‌زدایی، کشش و فشار دیالکتیکی خود جهانی شدن است. هر جا منطقه‌زدایی^۱ هست، منطقه‌ای شدن^۲ نیز هست. تاملینسون تجربه با واسطه‌ای صحبت می‌کند که در جریان روزمره تجربه زنده به شیوه‌هایی بر آگاهی ظاهر می‌شود که با شیوه‌های تجربه رودرروی هم‌جواری فیزیکی در محل فرق دارد و این‌گونه می‌توان اهمیت «منطقه‌زدایی با واسطه» را درک کرد. به عقیده او، فناوری‌های رسانه‌ای جزء این تجربه با واسطه هستند و اینترنت می‌تواند درکی از خود جهان به مثابه یک بافت اجتماعی / فرهنگی / اخلاقی معنادار به دست دهد و در واقع، زیست‌جهان‌های ما را به روی یک دنیای بزرگ‌تر بگشاید (تاملینسون، ۱۳۸۱: ۱۴-۲۶۶).

فوکویاما در سال ۱۹۸۹ در مقاله‌ای تحت عنوان «پایان تاریخ» به تحلیل نظری فرایند جهانی شدن پرداخت و سپس در سال ۱۹۹۲ در کتاب *پایان تاریخ و آخرین انسان* آن را بسط داد. او معتقد است آنچه امروز شاهد آن هستیم، پایان تاریخ و به عبارت دیگر، پایان روند تکامل ایدئولوژیکی بشری و جهانی شدن و جامعیت یافتن لیبرال-دموکراسی غربی به مثابه آخرین

شکل دولت انسانی است (فوکویاما، ۱۹۹۲: ۴۴). فرض اصلی نظریه فوکویاما بر این بنیاد است که یک مسیر تکاملی زیربنایی برای تاریخ وجود دارد و این مسیر به نقطه پایانی می‌رسد. در آنجا، تلاش ذاتی انسان برای به رسمیت شناختن خود سرانجام تحقق خواهد یافت (همان: ۴۷). از نظر فوکویاما، جهانی‌شدن فرهنگ با مسئله «هنجارهای اخلاقی» سروکار دارد که سازنده هویت انسان‌هاست. این حوزه‌ای است که دین در آن نقش آفرینی می‌کند و به شدت در برابر تغییر و همگونی مقاومت می‌ورزد (فوکویاما، ۲۰۰۳). لذا می‌توان پذیرفت که پایان تاریخ بشریت و جهانی‌شدن لیبرال-دموکراسی غرب به معنای حذف نقش آفرینی «دین» به مثابه یک نیروی فرهنگی قوی و کهن است. از نظر فوکویاما تنها تجدد و نظام سکولار لیبرال-دموکراسی است که می‌تواند اسباب رفاه افراد را فراهم سازد و ادیان غیرسازگار با فرهنگ سکولار، اگر هم در تاریخ جایگاهی داشته باشند، در حاشیه و در حوزه خصوصی افراد است (فوکویاما، ۲۰۰۲). بنابراین، در آغاز قرن بیست و یکم شاهد حضور خرده فرهنگ‌های بین‌المللی به همراه رسانه‌های الکترونیکی هستیم که جهان را به سوی عصر جهانی‌شدن دموکراسی به پیش می‌برند و کشورهای متفاوت را تحت شبکه‌های جهانی اینترنتی گردهم می‌آورند (فوکویاما، ۱۹۹۲: ۴۸).

رابرتسون از نظریه‌پردازانی است که نظریه‌اش درباره جهانی‌شدن نشان‌دهنده یک مفهوم بندی در عام‌ترین سطح تحلیل است. به عقیده رابرتسون، مفهوم هویت مثل مفاهیم فرهنگ، جهانی‌شدن و نظام جهانی، مفهوم مناقشه‌انگیزی است. همراه با درهم فشرده شدن جهان، مبانی برساخته شدن هویت به نحو فزاینده، اما به شکل مسئله‌انگیز و جوه مشترکی می‌گیرد. وضعیت سراسری بازنمایی هویت در وضعیت تراکم جهانی مسائل تحلیلی وسیعی را مطرح می‌کند که برای آنها پاسخ‌های متعددی وجود دارد (رابرتسون، ۱۳۸۸: ۲۱۰-۲۱۷). وجه مهمی از نظریه جهانی‌شدن رابرتسون مرتبط است با توضیح پیدایش یک «فرهنگ جهانی» که در آن هم فرهنگ‌های مختلف قومی و هم یک فرهنگ مشترک جهانی، هر دو جایگاه خود را دارند. جهانی‌شدن از نظر رابرتسون، عنوان یک نظریه اجتماعی در سطح کلان است که می‌خواهد مسائل عمده جهان امروز را، چه در سطح ملی و چه در سطوح جهانی تحلیل و تبیین کند. وی جهانی‌شدن را عبارت از درهم‌فشرده شدن جهان و تبدیل آن به یک مکان واحد می‌داند. جهانی شدن به طور فزاینده‌ای از جوهر فرهنگ و بازانديشی سرشار می‌شود. رابرتسون جهان را عرصه تکرار می‌داند و برای فرهنگ، استقلال نسبی قائل است (رابرتسون، ۱۳۸۶: ۲۰-۹). وی معتقد است در اواخر قرن نوزدهم جهشی عظیم در تلاش سازمان‌یافته برای متصل ساختن مکان‌های محلی بر مبنایی بین‌المللی یا مذهبی تحقق یافت (رابرتسون، ۱۳۸۸: ۲۳۴-۲۱۱). رابرتسون به چگونگی ارتباط دین با زمینه اجتماعی-فرهنگی می‌پردازد و معتقد است مقوله دین با مسائل جهانی و

بین‌المللی بستگی تام دارد. او دین را یکی از مآخذ راهبردی سیاست جهانی می‌داند و برای سخن گفتن از بنیادگرایی در دوره معاصر، ارتباط بین کشش به سوی جامعه و اشتیاق ارزش‌ها و اعتقادات پایدار از یک سو و پدیده نوستالژی از سوی دیگر را بررسی می‌کند. به این معنا که شوق جست‌وجوی بنیادها در دوره معاصر غالباً به نحوی ضمنی بر حسب نوستالژی صورت می‌گیرد. تا آنجا که اندیشه جست‌وجوی بنیادها بر پایه محل مشترک، دین مشترک یا فرهنگ مشترک به صورتی بازاندیشانه سازمان داده می‌شود و نفس فکر بازگشت به بنیادهای واقعی محل شک است. به عقیده رابرتسون، جست‌وجوی بنیادها تا حد قابل ملاحظه هم از وجوه عارضی جهانی‌شدن است و هم یکی از وجوه فرهنگ جهانی (رابرتسون، ۱۳۸۶: ۳۶۹). وی جنبش‌های بنیادگرا به ویژه جنبش‌های اسلامی را بر پایه نیازهای درونی جوامع اسلامی و تبعات جهانی‌شدن بر آنها توضیح می‌دهد و معتقد است جنبش‌های اسلامی و احیای اسلام از یک طرف ضدتجدد و از طرفی ضد مابعدتجددگرایی هستند. از آن جهت که این جنبش‌ها در برابر عام شدن تجدد و غلبه فرهنگ یک دست و همگون غرب بر جهان و از جمله جوامع اسلامی می‌اندیشند، آنها ضدتجدد هستند. اما از آن رو که با نسبی‌گرایی یا تکثرگرایی فرهنگی مخالفانند و نمی‌خواهند به عنوان فرهنگی در کنار فرهنگ‌های کثیر دیگر در وضع برابری قرارگیرند ضد مابعدتجددگرایی هستند (رابرتسون، ۱۹۹۱: ۷۷).

چارچوب نظری

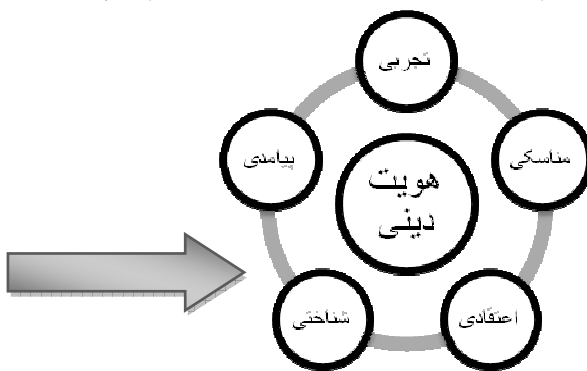
چارچوب نظری استفاده شده در این تحقیق یک رهیافت ترکیبی با تکیه بر نظریه‌های کاستلز، گیدنز، تاملینسون، فوکویاما و رابرتسون است که به دنبال مطالعه چگونگی هویت دینی دانشجویان در تعامل با فضای سایبر است. واقعیت امر این است که امروزه دیگر تبیین مسائل با یک نظریه امکان‌پذیر نیست؛ زیرا یک مسئله امروزه تحت تأثیر عوامل مختلفی است که این عوامل عموماً در نظریه‌های مختلف بیان شده‌اند. به همین جهت و برای تبیین بهتر مسئله، چارچوب نظری، ترکیبی از نظریه‌های مختلف است که بر فرضیه ذیل استوار است:

تعامل در فضای سایبر هویت دینی را تضعیف می‌کند.

در این تحقیق با رجوع به اغلب دیدگاه‌های نظری و منابع تجربی موجود و بهره‌گیری از نتایج به دست آمده از مرور آنها برای تحلیل جامعه‌شناختی هویت دینی دانشجویان، چارچوب نظری تحقیق تنظیم و در قالب آن الگوی نظری ذیل طراحی گردید.

تعامل دانشجویان در فضای سایبر

داشتن وبلاگ
چت کردن
دوست یابی مجازی
پورتوگرافی در اینترنت
سایت‌های سرگرمی و داداود فیلم، موسیقی، مدل های لباس و مو...
دریافت اخبار
عضویت در سایت های مختلف

روش‌شناسی

متغیر وابسته

موضوع هویت دینی در ادبیات نظری و تجربی تحقیق از منظرهای مختلفی بازخوانی و واکاوی شده است که با لحاظ نمودن دامنه اثرگذاری بر سطوح خرد، میانه و کلان واقعیت اجتماعی، پنج بعدشناختی، مناسکی، تجربی، اعتقادی و پیامدی جایگاه و اهمیت ویژه‌ای دارد. هویت دینی عبارت است از میزان شناخت فرد از تعلق و ارتباطش نسبت به دینی خاص و پیامدهای ارزشی مثبتی که فرد برای این تعلق و ارتباط قائل است و بالاخره احساسات خاص فرد نسبت به دیگرانی که مثل او رابطه‌ای مشابه به آن دین دارند (عباسی قادی، ۱۳۸۶: ۱۷۸). در این پژوهش با اذعان به ماهیت چند بُعدی و کیفی هویت دینی، با پیروی از الگوی گلاک و استارک که در مطالعات تجربی فرجی و کاظمی، ۱۳۸۸؛ سراج‌زاده و شریعتی مزینانی، ۱۳۸۳ استفاده شده است، متغیر هویت دینی در ابعادشناختی، مناسکی، تجربی، اعتقادی و پیامدی به طور جداگانه سنجیده که به صورت احساس تعلق، تعهد و وفاداری به شناسه‌های فرهنگ دینی مانند: گرایش دینی، پایبندی به مراسم مذهبی، باور دینی و پیروی از دستورهای دینی، نگرش افراد به بدحجابی، مصرف مشروبات الکلی، مذهبی بودن رهبران سیاسی، معیار قراردادن رعایت احکام در دینداری و... تعریف عملیاتی گردید. براین اساس، با طیفی پنج گزینه‌ای (کاملاً موافق، موافق، بی‌نظر، مخالف و کاملاً مخالف) هویت دینی دانشجویان را مورد سنجش قرار دادیم. برای سنجش ابعاد مذکور، ۱۶ گویه ساخته شد و از گویه‌های مذکور شاخص هویت دینی افراد به دست آمد. بر این اساس با ارائه شاخص‌ها و معرف‌ها در جدول شماره ۱ سطوح هویتی افراد را مشخص و هویت دینی را عملیاتی نموده‌ایم.

جدول شماره ۱ ابعاد، شاخص‌ها، سطح سنجش و دامنه تغییر هویت دینی

ابعاد هویت دینی	شاخص‌ها	سطح سنجش	دامنه تغییر
تجربی (احساسی)	هنگام شرکت در مراسم مذهبی احساس خوبی دارم. هنگام شنیدن اذان و قرآن احساس آرامش می‌کنم. بارها وجود خدا را در زندگی ام احساس کرده‌ام.	ترتیبی	۱-۵
اعتقادی (ایدئولوژیک)	معتقد به وجود خدا هستم. به عقیده من آخرت وجود دارد. اعتقاد به خدا را در سعادت دنیوی خود مؤثر می‌دانم. من به اصول دین معتقدم.		
مناسکی (رفتاری)	من فقط با هم مذهب خود ازدواج می‌کنم. من معمولاً در جشن‌ها و مراسم مذهبی شرکت می‌کنم. من کتب دینی و مذهبی را مطالعه می‌کنم. من واجبات و فرائض دینی را انجام می‌دهم.		
شناختی (آگاهی)	در مورد احکام مذهبی ام اطلاع کافی دارم.		
پیامدی	با بدحجابی باید با قاطعیت مبارزه کرد. درباره خرید و فروش مشروبات الکلی باید سخت‌گیری کرد. رهبران سیاسی باید کاردان باشند و مذهبی بودن یا نبودن شان چندان مهم نیست. باید جلوی کتاب‌ها و فیلم‌هایی که با اعتقادات و باورهای مذهبی در تضاد است، گرفته شود.		

متغیر مستقل

فضای سایبر، فضایی است که با سیستم‌های رایانه‌ای ایجاد شده است که در آن محیط مجازی یا استعاری تقسیم شده است به ساکنان، ابره‌ها و فضاهایی که متشکل از اطلاعاتی هستند که با موج‌سواری اینترنت متصور شده، شنیده شده و لمس می‌شوند (ساها، ۲۰۰۹: ۴۸۹). گیبسون، فضای سایبر را فضایی از تجسم مبتنی بر رضایت طرفین می‌داند و معتقد است این فضا جایگزینی است برای هم خود فیزیکی و هم خود مجازی. به عقیده او سلطه بر محیط فرد، داشتن تعامل، کشف هویت، و تحریک احساسات این پتانسیل را دارد تا در این حالت‌های جایگزین سهمیم شود (گیبسون، ۱۹۸۴). با توجه به ماهیت پیچیده فضای سایبر در این پژوهش با

پیروی از مطالعات تجربی متیوس و اسچرام، ۲۰۰۳؛ مراهان و اسچامچر ۲۰۰۳؛ منتظر قائم، ۱۳۸۷؛ ذکایی و خطیبی، ۱۳۸۵؛ محسنی، دوران و سهرابی، ۱۳۸۵؛ ابراهیم آبادی، ۱۳۸۸؛ جواهری، باقری، ۱۳۸۶؛ آقابابایی، جلالی و باقری، ۱۳۸۷؛ با مجموعه‌ای از شاخص‌ها و معرف‌های مناسب و مرتبط به هم در دو بُعد میزان دسترس به اینترنت و مصرف (سابقه، نوع و میزان مصرف) عملیاتی و اندازه‌گیری شد که در جداول شماره (۲) و (۳) به این ابعاد اشاره شده است:

جدول شماره ۲ تعریف عملیاتی، سطح سنجش، و دامنه تغییر فضای سایبر

دامنه تغییر	سطح سنجش	تعریف عملیاتی
۱-۵	ترتیبی	تعاملات شبکه‌ای شده بین افراد و آفریده‌های معنوی‌شان و هرچیز همراه با
۱-۲	اسمی	چنین شبکه‌ها و تعاملاتی در فضایی روانی-تخیلی مثل استفاده از اینترنت،
۰-۱۲۰	فاصله‌ای	میزان استفاده و نوع استفاده

جدول شماره ۳ ابعاد و شاخص‌های فضای سایبر

متغیر	ابعاد	شاخص‌ها و معرف‌ها
	دسترسی	وجود کامپیوتر شخصی، سهولت دسترس به اینترنت، سرعت اینترنت، میزان مهارت در استفاده از اینترنت
	مصرف	سابقه مصرف
		میزان مصرف
	نوع مصرف	طول مدت آشنایی با اینترنت
		مدت زمان استفاده از اینترنت در شبانه روز، میزان استفاده از اینترنت در هفته اخیر
		داشتن وبلاگ شخصی، میزان عضویت در سایت‌های اینترنتی، استفاده از اینترنت برای دریافت و ارسال مطالب، ارسال و دریافت ایمیل، استفاده از سایت‌های علمی و آموزشی، استفاده از اینترنت برای دریافت اخبار، استفاده از اینترنت برای چت کردن، استفاده از نام‌های مستعار و IDهای مختلف در ارتباطات اینترنتی، استفاده از اینترنت برای خرید و فروش آنلاین، استفاده از اینترنت برای دوست‌یابی و برقراری ارتباط با دوست مجازی، استفاده از اینترنت برای ارتباط با افرادی از سایر کشورها، استفاده از اینترنت برای بازی‌های کامپیوتری، استفاده از فضا، امکانات و قابلیت‌های اینترنت برای نشر افکار و عقاید خود، استفاده از اینترنت برای دستیابی به سایت‌های بهداشتی و اطلاعاتی در خصوص سلامت، استفاده از اینترنت برای دسترس به سایت‌های سرگرمی مثل مدل لباس، مدل مو، دانلود بازی، موسیقی، فیلم، عکس و...، استفاده از اینترنت برای دسترس به اطلاعاتی که صحبت کردن در مورد آنها در واقعیت خیلی راحت نیست، استفاده از اینترنت برای امور اداری، ثبت نام و...، استفاده از اینترنت برای عضویت در تیم‌ها و کلوپ‌ها.

_____ تعامل در فضای سایبر و تأثیر آن بر هویت دینی جوانان ... / ۸۹

برای سنجش میزان اعتماد یا پایایی متغیرهای وابسته و مستقل به عنوان متغیرهای ترکیبی که با بیش از یک شاخص اندازه‌گیری شده است، از آزمون آلفای کرونباخ و برای ارزیابی میزان اعتبار یا روایی ابزار اندازه‌گیری از روش‌های اعتبار صوری و درونی بهره گرفته شده است. در جدول شماره ۴، نتایج آزمون پایایی متغیرهای وابسته و مستقل تحقیق آمده است.

جدول شماره ۴ ضرایب پایایی مقیاس‌های استفاده شده

ردیف	متغیر	تعداد شاخص‌ها	ضریب آلفای استاندارد شده
۱	هویت دینی	۱۶	۰/۸۶۵
۲	تعامل در فضای سایبر	۹	۰/۷۱۹
	میزان و نوع مصرف	۱۷	۰/۷۷۳

متغیر «هویت دینی» متغیر وابسته‌ای است که تحقیق حاضر با هدف بررسی چگونگی و چرایی آن صورت گرفته است. تحلیل عاملی متغیر مذکور این امکان را فراهم می‌آورد که بر اساس داده‌های تجربی، اولاً ابعاد متغیر و ثانیاً اجزایی که هر بُعد را تشکیل می‌دهند شناسایی شوند و به این ترتیب شناخت و بصیرت بیشتری نسبت به این مفاهیم حاصل گردد. با این اوصاف، نتایج تحلیل عاملی هویت دینی نشان می‌دهد که متغیر مذکور از منظر پاسخگویان دارای دو «بُعد» اساسی است که در جدول شماره ۵ نشان داده شده است.

جدول شماره ۵ خروجی تحلیل عاملی هویت دینی

عوامل	ارزش ویژه	درصد واریانس به حساب آمده	درصد واریانس تجمعی
عامل اول	۳/۸۶۸	۴۲/۹۷۵	۴۲/۹۷۵
عامل دوم	۱/۷۹۱	۱۹/۹۰۳	۶۲/۸۷۸

بر اساس نتایج تحلیل عاملی، هویت دینی در بین پاسخگویان دارای دو بُعد اساسی به شرح ذیل است:

۱. بُعد اول، شامل گویه‌های شماره ۵، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۶، ۸، ۲، ۴، ۳، ۱، ۹ و ۹ است. مقادیر بار عاملی هر یک از اجزا نشان می‌دهد که داشتن احساس خوب هنگام شرکت در مراسم مذهبی با بار عاملی (۰/۹۴۷)، انجام واجبات دینی با بار عاملی (۰/۸۱۱)، و اعتقاد

به اصول دین با بار عاملی (۰/۷۹۵)، بیشترین سهم را در تشکیل این بُعد داشته‌اند. بر این مبنا این بُعد از هویت دینی را می‌توان «احساس و باور دینی» نام نهاد.

۲. بُعد دوم، شامل گویه‌های سخت‌گیری دربارهٔ مشروبات الکلی با بار عاملی (۰/۹۳۰)، مبارزه با بدحجابی با بار عاملی (۰/۸۴۹) و مبارزه با کتاب‌ها و فیلم‌های در تضاد با اعتقادات دینی با بار عاملی (۰/۸۱۹) است که می‌توان آن را «التزام عملی به دین» نام نهاد.

جامعه آماری

جمعیت آماری این مطالعه، کلیه دانشجویان دختر و پسر دانشگاه کردستان است که در سال تحصیلی ۱۳۸۸-۱۳۸۹ در مقاطع کارشناسی و کارشناسی ارشد مشغول به تحصیل هستند. ناگفته پیداست در جامعه ما بیشتر قشر نخبه و تحصیل کرده امکان دسترس و تجربه حضور در فضای سایبر را دارند و به لحاظ سخت‌افزاری و نرم‌افزاری در دانشگاه‌های دولتی بسترها و امکان دسترس به اینترنت و تعامل در فضای سایبر مهیا است. تعداد کل جمعیت آماری در سال تحصیلی ۱۳۸۸-۱۳۸۹، ۵۵۰۶ نفر بوده است. از این تعداد، ۳۶۱ نفر به عنوان حجم نمونه برگزیده شد که با استفاده از فرمول کوکران برآورد و به شیوه نمونه‌گیری طبقه‌ای نسبی انتخاب شده است. بر همین اساس در تحقیق حاضر، برای انتخاب نمونه‌ای طبقه‌ای از دانشجویان، جمعیت بر حسب چهار دانشکدهٔ فنی و مهندسی، ادبیات، کشاورزی و منابع طبیعی، و علوم پایه سازمان داده شد و سپس تعداد متناسبی از دانشجویان کارشناسی سال اولی، سال دومی، سال سوم، و سال چهارمی و همچنین دانشجویان کارشناسی ارشد سال اولی و سال دومی را انتخاب نمودیم. به دلیل اینکه دانشجویان کارشناسی ارشد دسترس بیشتری به اینترنت دارند و میزان استفاده آنها متناسب با مقطع تحصیلی‌شان نیز بیشتر است، درصد بیشتری از تناسب (نسبت ۶۰ به ۴۰) به این دسته از دانشجویان اختصاص داده شد. همچنین برای مقابله با نقص پوشش و بی‌جوابی، ۴۰۰ نفر از دانشجویان به عنوان حجم نمونه انتخاب شدند.

روش پژوهش

این پژوهش از نوع بنیادی-کاربردی است و با استفاده از روش پیمایش ارتباط اینترنت را با برخی از ابعاد هویت دینی مطالعه می‌کند. در این تحقیق، به دلیل اینکه ما قصد بررسی تأثیر یک متغیر (تعامل در فضای سایبر) بر هویت دینی را داریم، استفاده از آمار می‌تواند به ما کمک زیادی کند. بنابراین، روش پیمایشی را برگزیده‌ایم. در این پژوهش برای سنجش متغیرها از ابزار پرسشنامه استفاده شده است که با مراجعه حضوری و مصاحبه با پاسخگو تکمیل شده است.

داده‌های مورد نیاز با استفاده از تکنیک‌های کمی تحلیل شده است؛ به طوری که پس از توصیف سلسله مراتب هویتی دانشجویان، با استفاده از تکنیک‌های تحلیل دومتغیری سهم متغیر مستقل در تبیین متغیر وابسته تعیین و مشخص شده است.

یافته‌های تحقیق

جمعیت نمونه این پژوهش را دانشجویان دانشگاه کردستان تشکیل می‌دهد. در نمونه مورد بررسی ۳۶/۵ درصد پاسخگویان مرد و ۶۲/۳ درصد زن بوده است. به لحاظ تعلق مذهبی، ۵۷/۵ درصد شیعه و ۳۹/۵ درصد سنی بوده‌اند. به لحاظ سن، جمعیت نمونه بین ۱۸-۳۴ سال قرار دارند که بیشترین افراد در گروه سنی ۲۴-۲۸ (۵۳/۵ درصد) و سپس در گروه سنی ۱۸-۲۳ (۳۶ درصد) و بقیه (۴/۸ درصد) در گروه‌های سنی ۲۹-۳۴ بوده‌اند. به لحاظ وضع تأهل، ۸۸/۸ درصد آنان مجرد و ۱۰/۸ درصد متأهل بوده‌اند. از نظر مقطع تحصیلی، ۵۲ درصد پاسخگویان دانشجوی مقطع کارشناسی و ۴۸ درصد آنان دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد بوده‌اند. ۵۳ درصد پاسخگویان را دانشجویان دانشکده‌های کشاورزی و ادبیات، و بقیه را دانشجویان دانشکده‌های علوم پایه و فنی تشکیل داده بودند. از نظر سطح سواد پدر، حدود ۶۲ درصد زیر دیپلم، ۱۵/۳ درصد آنان دیپلم، و مابقی بالای دیپلم بوده‌اند. از نظر سطح سواد مادر، حدود ۷۵ درصد زیر دیپلم، ۱۴/۳ درصد آنان دیپلم، و مابقی بالای دیپلم بوده‌اند. از لحاظ وضعیت شغلی پدر، حدود ۳۴ درصد کشاورز و کارگر، ۱۹ درصد مغازه‌دار و تاجر، ۳۵ درصد کارمند، ۴/۴ درصد مدیر و متخصص بوده‌اند. از نظر تعلق قومی، ۵۷/۳ درصد کرد، ۱۰ درصد ترک، ۲۱/۳ درصد فارس، ۶ درصد لر، ۰/۸ درصد بلوچ، ۱/۵ درصد عرب، و ۲/۵ درصد آنان لک بوده‌اند.

توصیف آماری هویت دینی در میان دانشجویان

جدول شماره ۶ نما و میانگین هویت دینی دانشجویان را نشان می‌دهد. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که میزان احساس تعلق، تعهد و وفاداری به شناسه‌های هویت دینی در میان دانشجویان قابل توجه است. میانگین هویت دینی معادل ۶۳/۹۶ است که بر مبنای یک مقیاس صفر تا ۱۰۰ بیش از حد متوسط ارزیابی می‌شود. میانگین مذکور بیانگر این واقعیت است که اکثر دانشجویان به هویت دینی گرایش دارند. در میان دانشجویان بررسی شده، احساس سربلندی و تعلق خاطر زیادی نسبت به مؤلفه‌ها و شناسه‌های فرهنگ دینی مثل اعتقاد به خدا، احساس وجود خدا، اعتقاد به آخرت، احساس آرامش به هنگام شنیدن اذان و قرآن، و اعتقاد به اصول دین وجود دارد؛ در مجموع، می‌توان گفت با توجه به اینکه پنج بعد هویت دینی (تجربی، اعتقادی، مناسکی، پیامدی، و شناختی) اجزای هویت دینی دانشجویان را تشکیل داده است و

اغلب دانشجویان به ابعاد پنج‌گانه مذکور گرایش دارند؛ با این وصف، وقتی دانشجویان مجبور به اولویت بندی ابعاد هویت دینی خود می‌شوند و در برابر این پرسش قرار می‌گیرند تا گرایش خود را به ترتیب اهمیت و اولویت نسبت به این ابعاد مشخص سازند، ۸۹ درصد پاسخگویان بعد اعتقادی، ۸۳/۲ درصد پاسخگویان بعد تجربی، ۶۴ درصد آنان بعد مناسکی، ۴۰/۲ درصد پاسخگویان بعد پیامدی، و در ۲۳/۲ درصد آنان بعد شناختی هویت دینی را در اولویت اول خود قرار داده‌اند و در برابر آن احساس تعهد و وفاداری بیشتری می‌کنند.

جدول شماره ۶ مشخصات دانشجویان بر حسب متغیر هویت دینی

متغیر	گزینه‌ها	فراوانی	درصد خالص
هویت دینی	۱. ضعیف	۲۰	۵
	۲. متوسط	۱۱۰	۲۷/۵
	۳. قوی	۲۷۰	۶۵/۵
	جمع	۴۰۰	۱۰۰
شاخص مرکزی	نما	قوی	
	میانگین	۶۳/۹۶	

توصیف آماری تعامل در فضای سایبر در میان دانشجویان

متغیر مستقل اصلی این پژوهش، نوع مصرف و میزان استفاده دانشجویان کاربر در فضای سایبر و اینترنت است. اطلاعات مندرج در جدول شماره ۷، گویای این مطلب است که میزان بهره‌مندی و دسترس به ابزارهای نوین اطلاعاتی و ارتباطی نظیر اینترنت در ۹۳/۸ دانشجویان متوسط و بالا است. به لحاظ میزان مصرف، در ۷۰ درصد از دانشجویان مورد بررسی شده، میزان مصرف کالاهای نوین فرهنگی نظیر اینترنت، متوسط و زیاد است و فقط در ۳۰ درصد پاسخگویان میزان مصرف در حد کم است. بر همین مبنا، میزان تعامل در فضای سایبر در ۲۹/۲ درصد از دانشجویان در حد کم، در ۴۵ درصد در حد متوسط و در ۲۵/۸ درصد آنان در حد زیاد است. بنابراین، حدود یک سوم دانشجویان را می‌توان به عنوان کاربر حرفه‌ای قلمداد نمود.

جدول شماره ۷ مشخصات دانشجویان بر حسب میزان تعامل در فضای سایبر

متغیرها	گزینه‌ها	فراوانی	درصد خالص	درصد تراکمی
میزان دسترس	۱. کم	۲۵	۶/۲	۶/۲
	۲. متوسط	۱۷۹	۴۴/۸	۵۱
	۳. زیاد	۱۹۶	۴۹	۱۰۰
	جمع	۴۰۰	۱۰۰	
شاخص مرکزی	نما	زیاد		
میزان مصرف	۱. کم	۱۲۰	۳۰	۳۰
	۲. متوسط	۱۶۳	۴۰/۷	۷۰/۷
	۳. زیاد	۱۱۷	۲۹/۳	۱۰۰
	جمع	۴۰۰	۱۰۰	
شاخص مرکزی	نما	متوسط		
تعامل در فضای سایبر	۱. کم	۱۱۷	۲۹/۲	۲۹/۲
	۲. متوسط	۱۸۰	۴۵	۷۴/۲
	۳. زیاد	۱۰۳	۲۵/۸	۱۰۰
	جمع	۴۰۰	۱۰۰	
شاخص مرکزی	نما	متوسط		

تبیین داده‌ها

تحلیل دو متغیری هویت دینی با تعامل در فضای سایبر

بر اساس نتایج تحلیل‌های دو متغیری که در جدول شماره ۸ آمده است، می‌توان گفت که هویت دینی دانشجویان با میزان تعامل آنان در فضای سایبر رابطه معکوس دارد. به عبارت دیگر، با افزایش تعامل در فضای سایبر، هویت دینی تضعیف می‌شود. نتایج مربوط به تحلیل همبستگی ابعاد مختلف متغیر تعامل در فضای سایبر با هویت دینی نشان می‌دهد که بین ابعاد میزان مصرف و دسترس با هویت دینی همبستگی منفی وجود دارد؛ یعنی با افزایش میزان مصرف و دسترس به اینترنت از برجستگی هویت دینی نزد دانشجویان کاسته می‌شود. از دیگر عواملی که در جدول شماره ۹ به آنها اشاره شده است، شاخص‌ها و ابعاد هویت دینی در ارتباط با فضای سایبر است؛ در میان ابعاد و مؤلفه‌های هویت دینی، فضای سایبر بیشترین تأثیر را بر ابعاد

پیامدی و تجربی و کمترین تأثیر را بر بعد شناختی داشته است. لذا می‌توان پذیرفت کمترین احساس تعلق خاطر دانشجویان نسبت به ابعاد پیامدی و تجربی هویت دینی ابراز شده است. از طرفی بیشترین گرایش و تعلق خاطر دانشجویان نسبت به بُعد شناختی هویت دینی، در تعامل با فضای سایبر است.

جدول شماره ۸ سنجش رابطه هویت دینی با متغیرهای مستقل

هویت دینی				متغیرهای مستقل
سطح معناداری	مقدار کا اسکویر	گاما	مقدار کندال	
۰/۰۴۸	۶/۹۳۲	-۰/۱۹۴	-۰/۰۹۷	دسترس
۰/۰۰۲	۱۰/۸۱۲	-۰/۲۶۵	-۰/۱۳۴	مصرف
۰/۰۰۵	۱۱/۶۱۶	-۰/۲۱۰	-۰/۱۰۶	تعامل در فضای سایبر

جدول شماره ۹ سنجش رابطه ابعاد هویت دینی با تعامل در فضای سایبر

تعامل در فضای سایبر				ابعاد هویت دینی
سطح معناداری	مقدار کا اسکویر	گاما	مقدار کندال	
۰/۱۶۶	۱۳/۹۳۳	۰/۰۹۲	-۰/۰۵۶	شناختی
۰/۰۰۲	۱۵/۰۹۱	-۰/۳۱۶	-۰/۱۲۹	تجربی
۰/۰۱۸	۷/۶۵۸	-۰/۲۷۴	-۰/۰۸۹	اعتقادی
۰/۰۲۵	۱۰/۱۶۵	-۰/۱۵۲	-۰/۰۸۰	مناسکی
۰/۰۰۲	۱۶/۱۷۱	-۰/۲۳۱	-۰/۱۳۲	پیامدی

بحث

در این تحقیق با رجوع به اغلب دیدگاه‌های نظری و منابع تجربی مرتبط و بهره‌گیری از نتایج به دست آمده از مرور آنها برای تحلیل جامعه‌شناختی هویت دینی دانشجویان، چارچوب نظری تحقیق تنظیم و در قالب آن فرضیه تحقیق ارائه و آزمون شد. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که پنج بعد شناختی، اعتقادی، تجربی، مناسکی و پیامدی، اجزای هویت دینی دانشجویان را تشکیل می‌دهد و اکثر دانشجویان به ابعاد پنج‌گانه مذکور گرایش دارند. فرضیه تحقیق، درباره رابطه تعامل در فضای سایبر با هویت دینی بود. آزمون این فرضیه نشان داد که گرایش به هویت دینی در بین دانشجویانی قوی‌تر است که تعامل کمی در فضای سایبر داشته‌اند. بدین ترتیب این

فرضیه تأیید شد. شایان ذکر است، تعامل در فضای سایبر تأثیری منفی بر گرایش به هویت دینی دارد. وجود رابطه معکوس و معنادار هویت دینی با تعامل در فضای سایبر نشان می‌دهد که متناسب با افزایش دسترس و مصرف فناوری‌های نوین ارتباطی و اطلاعاتی نظیر اینترنت در میان دانشجویان، شناسه‌ها و مؤلفه‌های هویت دینی بازاندیشی و دستخوش دگرگونی می‌شود و احساس تعلق خاطر به شناسه‌های هویت دینی ماهیتی انتخابی به خود می‌گیرد؛ در نتیجه آن برخی از ابعاد هویت دینی تضعیف می‌گردد. همچنین یافته‌های تحقیق مؤید این واقعیت است که در قریب به اتفاق دانشجویان میزان بهره‌مندی و دسترس به ابزارهای نوین اطلاعاتی و ارتباطی نظیر اینترنت متوسط و بالا است. علاوه بر این، در میان حدود دو سوم دانشجویان، مصرف کالاهای نوین فرهنگی متوسط و زیاد است. بر همین مبنا، میزان تعامل در فضای سایبر به عنوان برآیندی از میزان دسترس و مصرف اینترنت در حدود ۷۰ درصد از دانشجویان در حد متوسط و کم و در ۲۵/۸ درصد آنان در حد زیاد است. بنابراین، حدود یک سوم دانشجویان را می‌توان به عنوان کاربر حرفه‌ای قلمداد نمود. یافته‌های به دست آمده نشان می‌دهد که تعامل در فضای سایبر، تأثیر دوگانه‌ای بر ابعاد هویت دینی دانشجویان دارد؛ به طوری که با افزایش دسترس و بهره‌مندی از مجاری نوین ارتباطی و اطلاعاتی نظیر اینترنت و افزایش سابقه و نوع مصرف (داشتن وبلاگ، عضویت در سایت‌ها، چت کردن، دوست‌یابی مجازی، سایت‌های سرگرمی، دریافت اخبار علمی، فرهنگی، سیاسی و اجتماعی، عضویت در اجتماعات مجازی، نشر افکار و عقاید، ارتباط با سایر ملل)، به دلیل تلطیف افق ذهنی و بینشی، و ارتقا و بسط جهت‌گیری‌های شناختی، عاطفی و عملی، از یکسو، از شدت و غلظت ابعاد پیامدی و تجربی کاسته می‌شود و از سوی دیگر، هویت دینی دانشجویان در بُعد شناختی بسط و تقویت می‌یابد. یافته‌های حاضر مؤید مطالعات تجربی جلیلی فیروزی (۱۳۸۵)، کچوئیان (۱۳۸۷)، خالد (۲۰۰۷)، داوسن (۲۰۰۰) و در تقابل با مطالعات کمپل (۲۰۰۶)، و اسپرودر، هرز و ام‌لی (۱۹۹۹) است. علاوه بر این، یافته‌های مطالعه حاضر، مؤید دیدگاه‌های نظری رابرتسون، تاملینسون، کاستلز، گیدنز و فوکویاما در خصوص تأثیر جهانی‌شدن و تعامل در فضای سایبر بر تضعیف شدن تعلقات دینی افراد است؛ بر این اساس، می‌توان پذیرفت که با ورود به عصر اطلاعات و در روند جهانی‌شدن، کنار گذاشته شدن هویت دینی را شاهد هستیم (کاستلز، ۱۳۸۰؛ گیدنز، ۱۳۸۷، ۱۳۸۴؛ رابرتسون، ۱۹۹۱، ۱۳۸۸، ۱۳۸۶؛ فوکویاما، ۱۹۸۹، ۱۹۹۲، ۲۰۰۲، ۲۰۰۳؛ تاملینسون، ۱۳۸۱، ۱۳۸۷). به این ترتیب، کارایی نظریه‌های مذکور در وضعیت فعلی دانشجویان تأیید شده است و قدرت تبیین نسبتاً بالایی از هویت دینی را نشان می‌دهد.

نتیجه‌گیری

نتایج این تحقیق نشان از تأثیرپذیری هویت دینی در ابعاد پنجگانه تجربی، پیامدی، اعتقادی، مناسکی و شناختی از تعامل در فضای سایبر دارد؛ به طوری که تعامل بیشتر در فضای سایبر، تضعیف هویت دینی دانشجویان را در ابعاد مذکور به همراه داشته است. تضعیف تعلقات دینی، نشان‌دهنده تأثیرات کمابیش جهانی شدن فرهنگ و تعامل در فضای سایبر بر دانشجویان است و پیامدهای آن در جامعه در حال گذار ایران به‌طور محسوسی مشاهده می‌شود. وضعیت مذکور بر ماهیت آسیب‌زای تعامل در فضای سایبر بر هویت دینی دانشجویان دلالت دارد. همچنین بر مبنای یافته‌ها، بیشترین احساس تعلق خاطر دانشجویان در فضای سایبر، نسبت به بُعد شناختی هویت دینی ابراز شده است. لذا، اندیشمندان دانشگاه بایستی درک درستی از فضای سایبر و قابلیت‌ها، نقاط ضعف و قوت، دامنه تأثیرگذاری و پیامدهای مثبت و منفی آن در جهت تقویت مؤلفه‌های دینی در محیط آکادمیک پیدا کنند.

منابع

- ابراهیم‌آبادی، حسین (۱۳۸۸) «الگوی استفاده از اینترنت: محیط یادگیری و بافت فرهنگی و اجتماعی»، فصلنامه تحقیقات فرهنگی، دوره دوم، شماره ۹۷.
- آقابابایی، عزیزالله و دیگران (۱۳۸۷) نشریه جهانی رسانه، دوره ۶.
- بودریارد، ژان (۱۳۸۳) «گسترش فناوری و تعمیق فضای مجازی»، سیاحت غرب، شماره ۱۶.
- پاستر، مارک (۱۳۷۷) عصر دوم رسانه‌ها، ترجمه غلامحسین صالحیار، موسسه ایران.
- پستمن، نیل (۱۳۸۳) «فضای مجازی و سوالات پیش‌رو»، سیاحت غرب، شماره ۱۵.
- پولادی، کمال (۱۳۸۷) «جهانی‌شدن و هویت فرهنگی»، پژوهشنامه هویت، شماره ۱۹.
- تاملینسون، جان (۱۳۸۱) «جهانی‌شدن و فرهنگ»، ترجمه محسن حکیمی، تهران، دفتر پژوهش.
- تاملینسون، جان (۱۳۸۷) «جهانی‌شدن و هویت فرهنگی»، ترجمه الهام کریمی‌بلان، پژوهشنامه هویت، شماره ۱۹.
- جلیلی‌فیروزی، شقایق (۱۳۸۵) بازنمایی هویت دینی در فضای مجازی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، رشته جامعه‌شناسی، تهران، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبایی.
- جوهری، فاطمه و لیلا باقری (۱۳۸۶) «تأثیر استفاده از اینترنت بر سرمایه اجتماعی و انسانی»، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی، شماره ۵۸-۵۹.
- ذکایی، محمدسعید و فاخره خطیبی (۱۳۸۴) «رابطه حضور در فضای مجازی و هویت مدرن پژوهشی در بین کاربران اینترنتی جوان ایرانی»، فصلنامه علوم اجتماعی، شماره ۳۳.
- ذکایی، محمدسعید (۱۳۸۳) جوانان و فراغت مجازی، مطالعات جوانان، شماره ۶.
- رابرتسون، رولند (۱۳۸۸) «گفتمان‌های جهانی‌شدن: ملاحظات مقدماتی»، ترجمه حبیب خندکر و مسعود مظاهری، ارغنون، شماره ۲۴.
- رابرتسون، رونالد (۱۳۸۲) جهانی‌شدن تئوری‌های اجتماعی و فرهنگ جهانی، ترجمه کمال پولادی، تهران: ثالث.
- ربیعی، علی (۱۳۸۷) رسانه‌های نوین و بحران هویت، فصلنامه مطالعات ملی، ۳۶، سال نهم، شماره ۴.
- رضایت، علیرضا (۱۳۸۵) «دین آنلاین، چالش یا فرصت؟»، مجله اخبار ادیان، سال چهارم، شماره ۲.
- رفعت‌جاه، مریم و علی شکوری (۱۳۸۷) «اینترنت و هویت اجتماعی»، نشریه جهانی رسانه، شماره ۵.
- سراج‌زاده، حسین و دیگران (۱۳۸۳) «بررسی رابطه میزان دینداری و انواع آن با مدارای اجتماعی»، مجله علوم اجتماعی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد.
- شجاعی‌زند، علیرضا و دیگران (۱۳۸۵) «بررسی وضعیت دینداری در بین دانشجویان»، مطالعات ملی، ۲۶، سال هفتم، شماره ۵۵.
- عاملی، سعیدرضا (۱۳۸۲) «دو جهانی‌شدن‌ها و جامعه جهانی اضطراب»، نامه علوم اجتماعی، دوره ۱۱، شماره ۱۴۳.
- عاملی، سعیدرضا (۱۳۸۸) «جهانی‌شدن: مفاهیم و نظریه‌ها»، مجله ارغنون، شماره ۱.
- عباسی‌قادی، مجتبی (۱۳۸۶) «بررسی رابطه استفاده از اینترنت و هویت کاربران»، مجله رسانه، سال هجدهم، شماره ۱.
- قریشی، فردین (۱۳۸۱) «جهانی‌شدن و تحول در تصور ما از خویشتن»، فصلنامه مطالعات ملی، سال سوم، شماره ۱۱.
- کاستلز، مانوئل (۱۳۸۰) عصر اطلاعات، قدرت هویت، ترجمه حسن چاوشیان، جلد ۱، تهران، طرح نو.
- کاستلز، مانوئل (۱۳۸۰) عصر اطلاعات، جامعه شبکه‌ای، ترجمه احمد علیقلیان و افشین خاکباز، جلد ۲، تهران، طرح نو.

- کچوئیان، حسین (۱۳۸۷) نظریه‌های جهانی‌شدن و دین؛ مطالعه‌ای انتقادی، تهران، نشر نی.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۷) تجدد و تشخص، ترجمه ناصر موفقیان، تهران، نی.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۴) چشم‌اندازهای جهانی، ترجمه محمدرضا جلائی پور، تهران، طرح نو.
- گیدنز، آنتونی (۱۳۸۷) پیامدهای مدرنیت، ترجمه محسن ثلاثی، تهران، مرکز.
- محسنی، منوچهر و دیگران (۱۳۸۵) «بررسی اثرات استفاده از اینترنت بر انزوای اجتماعی کاربران اینترنت»، مجله جامعه‌شناسی ایران، دوره هفتم، شماره ۴۷۲.
- منتظرانم، مهدی و عبدالعزیز تاتار (۱۳۸۴) «اینترنت، سرمایه اجتماعی و گروه‌های خاموش»، فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، شماره ۱ (۴).
- نیک‌پی، امیر و دیگران (۱۳۸۰) «فراز و فرود جامعه‌شناسی دین در ایران»، کتاب ماه علوم اجتماعی، شماره ۵۰ و ۴۹.
- وریج کاظمی، عباس و مهدی فرجی (۱۳۸۲) «عرفی شدن و زندگی روزمره، نامه علوم اجتماعی»، شماره ۲۱.
- هلد، دیوید و آنتونی مک‌گرو (۱۳۸۲) جهانی‌شدن و مخالفان آن، ترجمه مسعود کرباسیان، تهران، دفتر علمی و فرهنگی.

- Amin, S. (1996) The Challenge of Globalization, Review of International Political Economy, Vol 3 (2)
- Bullen, P and Harre, N (2000) The Internet: Its effects on fataty and behavior implications for adolescents, Department of Psychology, University of Auckland, November.
- Campbell.H. (2006). Religion and the internet, communication research trends, Volume No.
- Dawson.L. (2000) Researching religion in cyberspace: issues and strategies, religion and the social order, Volume 8.
- Devlin, M (2002) The internet & The University, available in; www.slofi.com
- Education: Integration and contestation across cultures. Rowman & Littlefield Publishers.
- Friedman, Th (2008) Hot, flat and Crowded, Straus Farrar Press, Texas.
- Fukuyama, F. (1989) "The End of History" The National Interest, 16 (Summer)
- Fukuyama, F. (1992) The End of History and Last Man. New York: Free press.
- Fukuyama, F. (2002) "Has History Restarted (Since September 11) Again?" policy, Winter, Vol.1.
- Fukuyama, F. (2003) "Economic Globalization and Culture: A Discussion with Francis Fukuyama. "http://www.ml:/com/woml/forum/global.htm.
- Gibson.W. (1984) Neuromancer. United States, Canada.
- Goodwin. I. (2004) westminster papers in communication and culture. university of westminster, London.
- Hantington, S (1992) The clash of Civilization, Foreign Affairs, Vol 32 (3).
- Khaled.M. (2007) Globalization and Religion, conference in Globalization, conflict & the Experience of localities Rome, Italy.
- Kia, A. (2007) Professional users cyberspace and identity. Allameh Tabatabai University: tehran.
- Koo, J (2005) The digital divide of elderly women in Korea the difference between the users and non-users of the internet, Unesco chair Symposium, Sookmyung women University, Seoul.
- Matthews, D, Schrum, I. (2003) High-Speed internet use and academic gratifications in collegeresidence, Internet and Higher education 6, USA.
- Morahan-Martin, J , Schumacher, P. (2003) Loneliness and social of the internet, computers in human behavior 19, USA.

- Rheingold. H. (1993) *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley, ISBN 0-201-60870-7.
- Robertson.R. (1991) *Social Theory, Cultural relativity and problem of globality*, in Antony King (ed) , *culture, Globalization and the word system*, London:McMillan.
- Saha, TK. (2009) *War on word in cyberspace legal constraints and conflicts between rights of privacy and freedom of speech*, *Journal of intellectual property rights* volume:14 issue.
- Schroeder.R, Heather.N, M.Lee.R (1999) *The Sacred and the Virtual: Religin in Multi-User Virtual Reality*.Jcmc.
- Stone, R. (1991) *will the Real Body please stand up?* This essay was first published in the anthology *cyberspace: First steps*.ed.Michael Benedikt.cambridge.
- Stromquist, Nally, P., & Monkman, Karen, Eds. (2000) *Oxford (England), Globalization and*
- Suler, J (2007) *Psychology of Cyberspace*, Science Monitor.
- Taylor, G and Spencer, S. (2004) *Social Identities*, London, Routledge.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی